

Alojz Jembrih

Pogovor
uz pretisak glagoljičkoga
Novoga testamenta (1562.|1563.)

Teološki fakultet
"Matija Vlačić Ilirik"
ZAGREB, 2007.

SADRŽAJ

Od poticaja i priprema do glagoljičkoga *Novoga testamenta* (1562./63.) /Alojz Jembrih/

Uvod

Tragom naziva i kontroverzi o tiskari u Urachu

Višestruka vrijednost u znanstvenome obzorju

Trubarova skrb za hrvatski prijevod Biblije

Stipan Konzul, prvi prevoditelj NT, i pripreme za tiskanje

Prvi probni otisak

Nesuglasje oko maloga glagoljičkoga Katekizma (1561.)

Ispravak netočne atribucije predgovora u malom

Katekizmu 1561.

Apel ili molba za ispravnost prijevoda

Zametak sumnje (nepovjerenja) i nesporazuma

Na crti biblijske vjerodostojnosti i jezične razumljivosti

Novi testament (1562./63.), najopsežnije hrvatsko djelo uraške tiskare

Suradnici kod prevodenja Novoga testamenta (1562./63.)

Drugi o jeziku Novoga testamenta (1562./63.) „viel falsch“

SAŽETAK

IZVORI I LITERATURA

DODATAK

Predgovor Primoža Trubara glagoljičkom Novom testamentu (1562./63.) /Prevela Marina Miladinov/

POPIS FAKSIMILA

(Konzultirati prof. Jembriha za ovaj popis. Misli se na faksimile koji trebaju biti umetnuti u tekst njegova pogovora, na mjestima osjenčenim crvenim!)

Od poticaja i priprema
do glagoljičkoga *Novoga testamenta*
(1562./63.)

Alojz Jembrih

Uvod

Kad je riječ o hrvatskome protestantskom tiskarstvu u 16. stoljeću, onda se u prvom redu misli na tiskaru koja je djelovala (1561. – 1565.) izvan Hrvatske u Urachu (Njemačka) što ju je 1561. utemeljio, u dogovoru s Primožem Trubarom, Stipanom Konzulom i württemberškim vojvodom Krištofom, barun Ivan Ungnad Weissenwolf od Soneka /Žinek, Koruška/ (1493. – 1564.), i koji ju je najviše novčano podupirao. U hrvatskoj povijesti Ungnad je poznat kao bivši zemaljski kapetan štajerske i hrvatsko-slavonske vojne granice (1543.) u službi Ferdinanda I. (1503. – 1564.), boreći se 37 godina protiv Turaka. Naginjući reformaciji, i napustivši svoje dužnosti i časti u službi Ferdinanda I., Ungnad se uputio 1555. u Württemberg (Njemačka) gdje ga je 1556. domicilno ugostio tamošnji vojvoda Krištof (1515. – 1568.), davši mu na raspolaganje dvorac Amandenhof u Urachu, bivši samostan sv. Amanda u kojemu su prije boravili članovi reda „Braće zajedničkoga života“, koji su u smislu pokreta *devotio moderna* znanstveno i dušobrižnički djelovali od 1477. do 1517. godine.¹ Taj gest württemberškoga vojvode bit će istican kad god je riječ o Ungnadu i njegovu pothvatu. Tako: „Vojvoda Krištof Württemberški primio ga je k sebi, učinio ga svojim savjetnikom i dao mu dvorac Amandenhof u Urachu za stanovanje“.² Ungnad je kasnije veći dio prostorija namijenio tiskarskoj djelatnosti i hrvatskome prevodilačkom pothvatu oko prijevoda *Biblije* na hrvatski jezik. Urach je možda Ungnad odabrao i zato jer se u njemu nalazila jedna od najstarijih tvornica papira od 1477.³ Koliko je vojvoda württemberški Krištof pomagao hrvatski tisak i kasnije, razabire se to iz Trubarova pisma (17. lipnja 1562.) u kojemu, uz ostalo, piše da je „njegova knežja milost milostno nakazala za pomoć začetega hrvaš-

1 Vašega Kraljevskog Veličanstva najponizniji kapelan Primož Trubar iz Kranjske, trenutno župnik u Urachu.

„Brüder vom gemeinsamen Leben im Sinne der *devotio moderna* wissenschaftlich und seelsorgerisch gewirkt hatten“ (Schreiner, 972:217).

2 „Herzog Christoph von Württemberg hat ihn bei sich aufgenommen, zu seinem Rat gemacht und ihm das Schloss Amandenhof in Urach zur Residenz gegeben“ (Katičić, 1996:13).

3 „Obwohl Ungnad bei seiner Niederlassung in Urach kaum daran gedacht haben mag, so war es doch nicht völlig bedeutungslos, dass er sich gerade in dieser Stadt eine neue Heimat suchte, wo seit 1477 eine Papiermühle stand, die älteste im ganzen Schwabenland“ [„Iako Ungnad,

nastanjujući se u Urachu, vjerojatno nije na to pomišljao, ipak nije sasvim beznačajna činjenica da je potražio svoj novi dom upravo u tom gradu, gdje je od 1477. godine postojao mlin za papir, najstariji u cijeloj Švapskoj“] (Zimmermann, 1937:36-58; v. Kidrič, 1978:13-49).

4 O postanku izraza „jugoslovenski“ v. Ilesić, 1929:145-164.
5 „(...) bevor Ungnad die Leitung der jugoslawische Bibelanstalt übernahm“ (Rupel, 1957:258).
6 „sein ganzes Vermögen für das Übersetzen und Drucken evangelisch-lutherischer Literatur in die kroatische Sprache. Er siedelte sich mit Zustimmung Herzog Christophs von Württemberg in Urach bei Tübingen an und finanzierte die im ehemaligen Amandenstift von Truber begründete Übersetzungsanstalt

kega tiska v dveh zadnjih letih 600 renških goldinarjev (600 rajnskih zlatnika), poleg tega tudi Antonu (Dalmatinu) hrano, gospodu Štefanu (Konzulu) stanovanje, meni je darovala skupaj s podelitvijo uraške župnije, četudi sem bil dolgo odsoten, 100 renških goldinarjev kot potnino za potovanje sem (v Ljubljano), se poleg tega celo milostno zavezala, da bo to našo cerkev, tudi mene in mojo ženo in otroke ohranila v milostni oskrbi“ (Rajhman, 1986:116-117).

Tragom naziva i kontroverzi o tiskari u Urachu

Na temelju opće prevodilačke djelatnosti u Urachu (1561. – 1565.), usmjerene na hrvatsko prevodenje *Biblije* i drugih tekstova, tiskaru je u svojim pismima Ivan Ungnad nazivao: *Windische, Chrobatische und Cirulische Trukheray* (Zimmermann, 1937:45) – slovenska, hrvatska/glagoljička i ćirilica tiskara koju je novčano, s ostalim njemačkim knezovima, najviše podupirao i spomenuti vojvoda Krištof, a povremeno im se pridružio i kralj Maksimilijan II. (1564. – 1576.).

U 20. stoljeću spomenutu su Ungnadovu tiskaru u Urachu njemački proučavatelji reformacije prozvali *Ungnadov biblijski zavod* („Ungnads uracher Bibelanstalt“, ili samo „uracher Bibelanstalt“), neki čak i „Ungnad – Trubarsche Druckerei in Urach“, a neki opet „südslawische Bibelanstalt“ (*južnoslavenski biblijski zavod*), a neki pak u bivšoj Jugoslaviji *jugoslavenska tiskara* (sic!), a tim su se nazivima priklanjali i neki hrvatski i slovenski povjesničari književnosti. Poznati slovensit Mirko Rupel je pisao: „Jugoslovenski biblijski zavod v Urachu, ki ga je pripravil Primož Trubar in ustanovil Ivan Ungnad, je v začetku svojega delovanja izdal več poskusnih listov“ (Rupel, 1958:263).⁴ Rupel je tu mislio na južnoslavenski zavod, ali u njemačkome tekstu

piše „(...) prije nego što je Ungnad preuzeo vodstvo nad jugoslavenskim biblijskim zavodom“.⁵ Franjo Bučar (1916.) govori da je bila „jugoslavenska protestantska tiskara u Urachu.“ Đuro Šurmin (1898:126): „(...) U Tübingenu (Urachu) podigne već prije tiskaru barun Ivan Ungnada (...).“ Branko Vodnik (1913:196, 197): „(...) Ungnad je umah nastojao da podigne hrvatsku tiskaru“; „Duša hrvatske tiskare bio je Ungnad“. Slavko Ježić (1944:97-98): „(...) Prilozima njemačkih staleža, gradova i raznih korporacija osnovao je Ungnad u Urachu hrvatsku tiskaru (...).“ Mihovil Kombol (1961:205) spominje „glasovitu hrvatsku tiskaru u Urachu kraj Tübingena“, Krešimir Georgijević (1969:24,28) pak spominje „hrvatsku štampariju u Urachu.“ Oskar Sakrausky (1914. – 2006.) je, pišući o Ungnadu, naveo kako je on upotrijebio „čitav svoj imetak za prevodenje i tiskanje evangeličko-luteranske literature na hrvatskom jeziku. Uz suglasnost vojvode Krištofa Württemberškog nastanio se u Urachu blizu Tübingena i ondje je financirao *prevoditeljski zavod* za slovenske i hrvatske tiskovine evangeličkog sadržaja, koji je Trubar osnovao u nekadašnjem samostanu Amandenhof“.⁶ Kao što je razvidno, autor spominje da je Trubar utemeljio „prevodilački zavod“ za slovenski i hrvatski tisak evangeličkoga sadržaja. Treba reći da su u Urachu bile tiskane samo tri slovenske knjige (1562., 1563. i 1564.: *Augsburgische Konfession, Ene duhovne peisni..., Cerkovna ordinga...*). Bučar i Fancev (1938:49) u uvodu spominju „hrvatsku protestantsku tiskaru u Urachu kraj Tübingena“, a malo dalje na istoj stranici „izdanja hrvatske tübinške tiskare“ (sic!). Neki od njemačkih autora tu su tiskaru prozvali i „slavenskom tiskarom“.⁷

Kao što se u mozaiku dosadašnjih sintagmi vidi, u vezi s tiskarom u Urachu, još se uvijek traži adekvatan naziv za nju. Iz dosadašnjih se napisa dobiva dojam da naziv

für slowenische und kroatische Drucke evangelischen Inhaltes“ (Sakrausky, 1986:8).

7 „Der Erfolg der slawischen Druckerei in Urach beruht ohne Zweifel im Zusammenwirken von Truber und Ungnad, wobei sich die jeweiligen Begabungen und Leistungen zumeist auf glückliche Weise ergänzen“ [„Za uspjeh slavenske tiskare u Urachu nedvojbeno je bila zaslužna suradnja Trubara i Ungnada, pri čemu su se njihovi talenti i doprinosi uglavnom upotpunjavali na plodonosan način“](Ehmer, 1995:439).

8 „Mit seinen Mitteln und Beziehungen errichtete er (Ungnad) im Amandenhof in Urach eine südslawische Bibelanstalt“ ... „Uracher südslawische Bibelwerk“ (Katičić, 1996:13).

9 „Der Freiherr berechnete keinen Pfennig für Wohnung, Beleuchtung und Beheizung, für alles andere aber, das er den am südslawischen Druckunternehmen beschäftigten Personen bot, wurde pro Mann und Woche 1 Gulden 60 Kreuzer in Anschlag gebracht“ [„Barun nije naplaćivao ni pfenniga za stan, rasvjetu i grijanje, ali je za sve drugo što je nudio osobama koje su radile za južnoslavensko tiskarsko poduzeće tražio 1 gulden i 60 krajcara tjedno po čovjeku“] (Zimmermann, 1937:45).

10 „Zeitweise arbeiteten in diesem Unternehmen bis zu vierzehn Personen, deren Hauptlasten Hans Ungnad trug. Die Gelder, welche auf Grund der Bittschreiben Ungnads von den deutschen evangelischen

odabire (izmišlja) dotični autor u svome radu. Tako se je u svojoj disertaciji 1976. fra Tadej Stjepan Vojnović odlučio za naziv „*Hrvatski protestantski biblijski zavod*“ (Vojnović, 1976:55) koji kasnije 2002. u svojoj raspravi preuzima i Borislav Arapović, ali ne držeći ga se dosljedno. Jednom piše: „Hrvatski biblijski zavod u Urachu“, drugi put čitamo: „Nastanak hrvatskoga zavoda u Urachu vezan je uz dolazak u Urach 1558. godine baruna Hansa von Ungnada“, zatim: „posljednje dvije godine hrvatskoga nakladnoga zavoda u Urachu...“, ili: „hrvatska nakladna djelatnost u Urachu...“, ili pak: „Pet je godina radio zavod u Urachu...“, samo jednom rabi „Kroatische Bibelanstal in Urach“ (Arapović, 2002:9,10,11,12,51). Zvonimir Bartolić se u svome radu (1980.) koristi sintagmama: „protestantska tiskara u Urachu“, „hrvatska tiskara u Urachu“, „hrvatski književni zavod“. Za Nikolu Crnkovića (1985:104) to je „uraška književna radionica“. I Josip Bratulić drži da je Stipan Konzul „organizirao rad na izdanjima Biblijskoga zavoda što ga je u Urachu osnovao Ivan Ungnad“ (Bratulić, 1990:17). U Katičića susrećemo nazive u sintagmi: „S pomoću vlastitih sredstava i kontakata osnovao je (Ungnad) u Amandenhofu u Urachu južnoslavenski biblijski zavod“, ili „južnoslavensko biblijsko djelo“.⁸ I u najnovije vrijeme, također, susrećemo različite sintagmatske nazive: „Biblijski zavod u Urachu“, zatim: „u tiskari hrvatskoga protestantskoga Biblijskog zavoda u Urachu...“, i opet: „Djelovanje hrvatskog protestantskog biblijskog zavoda...“, ili: „U planu Biblijskog zavoda bilo je...“ (Jambrek, 2007:65,66). Kad se pročita rečenica: „Preselio se (Stipan Konzul iz Regensburga) 1560. u Urach, gdje je pomagao Ivanu Ungnadu i Primožu Trubaru u djelovanju Biblijskog zavoda i utemeljenju protestantske tiskare“ (Jambrek, 2007a:222), dobiva se dojam i uvjerenje da se radi o dvjema institucijama. U knjizi *Sloven-*

ska povijest do prosvjetiteljstva pročitat ćemo : „(...) Objavljanjem i širenjem slavenskih protestantskih knjiga trebalo je omogućiti prodor *prave vjere* čak do Carigrada. Mogućnost za nastanak takvih tiskovina pružio je strogi luteran Ivan Ungnad. Organizacijskom pomoći Primoža Trubara u Urachu (Ugnad) je osnovao Biblijski zavod“ (Štih i Simoniti, 2004:259).

Kao što iz dosadašnjih izvora proizlazi, riječ je samo o tiskari! To uostalom navodi i Bučar (1910:59,78-79): „U Urachu uredio je Ungnad u svom dvoru hrvatsku tiskaru u sredini god. 1561.“

Budući da je Ivan Ungnad bio vlasnik i blagajnik uraško-hrvatske tiskare, on je u svome domu, darovanom mu dvorcu Amandenhofu, smjestio većinu djelatnika: slagare, prevoditelje, korektore i druge.⁹ Ili, kako Sakrausky navodi, u dvorcu je radilo četrnaest osoba.¹⁰ Stoga je posve opravdano da se od proučavatelja prijevoda Biblije taj prostor s djelatnicima u Urachu nazove „Biblijski zavod u Urachu“, odnosno, *Ugnadov biblijski zavod* u kojem su se prevodile i pripremale za tisak, uz ostale, pretežito hrvatske knjige. Prema tome, *Ugnadov biblijski zavod* bavio se i nakladničkom djelatnošću. Svakako, najadekvatniji bi naziv bio *Ugnadova tiskara u Urachu*.

Uza sve to, valja imati na umu i ono što je sam Ungnad u pismu Maksimilijanu II. (12. travnja 1561.) spomenuo, šaljući mu hrvatski glagoljički mali Katekizam: „Vaše Veličanstvo znade dobro, da dosad ništa nije bilo pisano na hrvatskom jeziku o pravoj riječi i vjeri božjoj. To je veliki grijeh za velikaše, koji se u tom pogledu dovoljno ne brinu za svoj narod, tj. za ovce svoje. Bog se smilovao i poslao zato Trubara, da on ove narode bar dijelom privede pravoj vjeri. Zato je Trubar po Božjoj milosti sa Stipanom Konzulom i suradnicima uredio tiskaru sa slavenskim i hrvatskim slovima, i

Reichsständen und Reichsstädten hereinkamen, wurden ausschliesslich für Druck, Materialkosten, Einband und Vertrieb verwendet. Genaue Berechnungen des Bücherdruckes liegen heute noch in den Archiven von Tübingen“ [„Ponekad bi u tom poduzeću radilo i do četrnaest osoba, a glavni je teret snosio Hans Ungnad. Sredstva koja su dolazila od njemačkih evangeličkih carskih staleža kao rezultat Ungnadovih zamolbenih pisama trošena su isključivo za tisak, materijalne troškove, uvez i distribuciju. Točni izračuni troškova za tisak knjiga čuvaju se još i danas u tübingskim arhivima.“] (Sakrausky, 1986:9-10).

11 „Von 1557 – 1567 gab es in Tübingen zwei selbständige

druckereien auf den
namen Morhart
die 1523 von Ulrich
Morhart d. Ä.
gegründete und seit
1554 von dessen
Witwe zusammen
mit ihren Söhne
aus erster Ehe,
Georg und Oswald
Gruppenbach,
weitergeführte (...)“
(Vorndran, 1976:292,
bilj. 3; usp. Roth,
1889; Benzing, 1936).
12 „berühmte
kroatische
Bibelanstalt“ (Ahn,
1908:116).
13 „Die *Uracher
Bibelanstalt* oder
– wie sie ihre
Gründer, Inhaber
und erster geldgeber
Hans Ungnad,
der ehemalige
Landeshauptmann
von Steiermark,
in seinen
Briefen nannte
– die *Windische,
Chrabatische und
Cirulische Trukherey*
bestand von 1561
– 1565. Initiator
und Leiter dieses
Unternehmens war
der slowenische
Reformator Primus
Truber. Seine
nächsten Mitarbeiter

tu je sad tiskao Lutherov hrvatski mali katekizam, koji Vam Trubar, koji je napisao njemački predgovor i dodao svoju propovijed, sada milostivo šalje“ (Kostrenčić, 1874:15-19). Dakle za opremanje tiskare potrebnim slovima, zaslužni su Trubar i Konzul, to je Ungnad vrlo jasno dao do znanja Maksimilijanu II., a to je i nama danas potpuno jasno.

Uza sve što je dosad rečeno o Ungnadovoj tiskari u Urachu, nameće mi se važnim spomenuti još jedan diskurs napisan na početku 20. stoljeća i to od autora koji je svojim napisima o reformaciji u Hrvatskoj bio mnogo desetljeća jedini izvor informacija o toj problematici. No, mora se reći da nije uvijek svoje tvrdnje temeljio na izvorima već su više bile plod subjektivne mašte i paušalnih sudova. Bez obzira što mu se zasluge, koje si je stekao osvjetljavanjem protestantske dionice u hrvatskoj povijesti književnosti, moraju priznati, ipak se danas neke njegove rečenice moraju podvrgnuti kritici i ispravicima. Riječ je o Franji Bučaru (1866. – 1946.), koji je u jednome svome članku ustvrdio da je utjecajem „i nastojanjem Ivana Ungnada godine 1560. utemeljena hrvatska tiskara u gradiću Urachu i Tübingenu u Würtenberškoj, gdje je već od g. 1555. postojala slovenska tiskara uređjena po Primusu Truberu (...)“ (Bučar 1903:11). Što u ovome iskazu nije točno, a što jest? Prvo, godine 1560. Ivan Ungnad nije utemeljio hrvatsku tiskaru. Dogodit će se to 1561. godine. Drugo, tiskara nije nikako utemeljena u dvama gradovima Urachu i Tübingenu, kako to Bučar navodi, već samo u Urachu. U Tübingenu je postojala tiskara Ulricha Morharta, ili kako piše Vorndran: „Od 1557. do 1567. godine postojale su u Tübingenu dvije neovisne tiskare pod imenom Morhart: ona koju je 1523. osnovao Ulrich Morhart Stariji, a kojom je od 1554. upravljala njegova udovica zajedno sa svojim sinovima iz prvo-ga braka, Georgom i Oswaldom Gruppenbachom (...)“.¹¹

Treće, u Tübingenu nije 1555. postojala slovenska tiskara uređena po Primožu Trubaru. Trubar je svoje prvo djelo 1550., tiskao pod pseudonimom *Philopatridus Illiricus* u postojećoj tiskari Ulricha Morharta u Tübingenu i ona nije nikako bila slovenska. Uostalom, posve ispravno je 1911. i France Kidrič zaključio, kad je Jagiću, uz ostalo, pisao: „(...) Tübingen stoji na vseh naslovnih listih radi tega, ker je bilo to Urachu najbližje vseuč.(ilišno) mesto. Tiskale pa so se glag.(olske) in cir.(ilske) stvari v Urachu pri Ungnadu, slovenske in tudi večina ostalih z latinico tiskanih pa v Tübingenu pri Morchartu“ (cit. Jembrih, 2002:185; v. Pelc, 1991:25-30). Dakle, onaj tko je Bučarov članak čitao, a nije ih bio mali broj, prenio je njegovu tvrdnju dalje, ukoliko je štogod pisao o protestantskoj problematici, odnosno o Stipanu Konzulu i Antunu Dalmatinu. Tako su se množili stereotipi koji u naše doba ipak nemaju više mjesta u povijestima hrvatskoga tiskarstva i književnosti. Međutim, kao da ih se neki autori i danas teško oslobadaju; uporni su u njihovu presađivanju čak i generiranju, što svakako nije na korist objektivnosti a još manje znanosti.

Unatoč svemu, kao kuriozitet navest ću jedan zapis što je svojedobno (1952.) objelodanjen u časopisu *Hrvatsko kolo*, br. 5, str. 311, pod naslovom: *Kratak pregled hrvatskog štamparstva kroz vjekove*, autora Tomislava Jakića: „Posebno poglavlje čini štampanje hrvatskih (odnosno slovenskih i srpskih) protestantskih knjiga u Njemačkoj u XVI. stoljeću. Nakon što je nova evangelička nauka Martina Luthera prodrila i na slavenski Jug, osobito u Hrvatsku, Istru, osnovana je oko godine 1550. štamparija u gradu Tübingenu i u Urachu. Tamo su djelovali Primož Trubar, Petar Pavao Vergerije, Antun Dalmatin, Stjepan Konzul Istranin i drugi, te štampali na hrvatskom, slovenskom i srpskom različita protestantska djela (*Abecedarium, Katekismus, Evandjelja,*

(Übersetzer und Korrektoren, besnoders für den kroatischen Buchdruck) waren Stephan Consul und Anton Dalmata, zwei Priester aus Istrien, die – wie Truber und Ungnad – ihres Glaubens wegen die Heimat verlassen und Zuflucht in Württemberg gefunden hatten. Herzog Christoph gewährte den Exulanten nicht nur Schutz und Hilfe, er förderte auch ihr Werk, den slowenischen und Kroatischen Buchdruck als Mittel zur Verbreitung des evangelischen Glaubens (...)“ (Vorndran, 1976:291).
14 „Der steierische Landeshauptmann Hans Ungnad, Freiherr von Soneneck (1493 – 1564), der von 1561 bis 1564 im württembergischen Urach eine *Windische, Chrabatische und Cirulische Trukherrey*

unterhielt, ist als *liebehaber vnd beförderer der reinen warheit* in die Annalen de österreichischen Protestantismus eingegangen. (...) Im Mönchshof von St. Amandus zu Urach errichtete Ungnad im Zusammenwirken mit Primus Truber 1561 seine vielgerühmte *südslawische Bibelanstalt*, um, wie er versicherte, *Crabaten vnnd Winden ... in irer sprach* das in der hl. Schrift grundgelegte *fundament christlicher lehr* nahe zu bringen“ (Schreiner, 1972:217; Ehmer, 1995:438-451).
15 Vidi: Jutarnji list, 13. svibnja 2007., 14-15; do kraja 2006. Biblija je bila prevedena na 429 jezika, a *Novi zavjet* na 1145 jezika; Jambrek, 2007:65; v. Arapović, 2002:45.
16 Vidi pretisak iz 1986., priredio Stjepan Damjanović.
17 Vidi pretisak iz

Novi Zavjet, Postile itd.). Kasnije su se još na tim jezicima štampale knjige i u Wittenbergu, Regensburgu, Nürnbergu i Ljubljani.“ Ovako sročena informacija (1952.), nije posve točna. Prvo, srpskim jezikom tada nije tiskana ni jedna knjiga u gradovima koji su navedeni. Drugo, štamparija o kojoj je riječ, nije osnovana 1550. u Tübingenu i Urachu, kad se zna da je to bilo 1561. u Urachu. Treće, nisu knjige, koje su navedene, tiskane u Wittenbergu, Nürnbergu i Ljubljani. U Wittenbergu je tiskana slovenska *Biblija* Jurija Dalmatina 1584., u Ljubljani samo slovenske knjige od 1575., a 1578. i Vramčeva *Kronika* na hrvatsko-kajkavskome jeziku. (Berčić, 1968:46-49; Raisp, 2001:28-40). Isto tako, još je kontradiktornija i ova rečenica: „Kad je odlukom sabora 1609. donesen zakon kojim se jedino Katolička crkva priznaje u Hrvatskoj te je zaključeno da se protjeraju svi krivovjerci (*universi haeretici*), pristaše protestantskog pokreta osnovali su uz potporu zapovjednika Slavonske i Hrvatske krajine od 1552. do 1556. i varaždinskog velikog župana Ivana Ungnada tiskaru u Tübingenu i Urachu. U tim su tiskarama radili na izdavanju hrvatskih djela Stjepan Konzul i Antun Dalmatin“ (Vranješ-Šoljan, 2005:47). Iz navedena teksta proizlaze sljedeće netočnosti. Prvo, Ungnad nije nikako s pristašama protestantskoga pokreta, u vrijeme odluke (hrvatskoga) Sabora 1609., u Tübingenu i Urachu osnovao tiskaru jer je umro 1564. Drugo, u tim tiskarama nisu radili u to vrijeme ni Stjepan Konzul niti Antun Dalmatin jer su tada bili već odavna pokojni. Uza spomenuto, svakako treba upozoriti na još neke nelogičnosti u vezi s uraškom tiskarom, a susrećemo ih u knjizi: *Povijest Hrvata. Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, knj. 2 (2005:97). Naime, kad se u toj knjizi nastoji prikazati djelatnost „skupine protestantskih pisaca“, onda se ističe da se: „Središte skupine nalazilo (...) u Urachu kod Tübingena, gdje

je utemeljen znanstveno-izdavački zavod u kojemu su se bibliotekarskim (sic!) i prevodilačkim umijećem istaknuli Stjepan Konzul (1521. – 1568.?) i Antun Dalmatin (oko 1500. – 1579.).“ Dakle, kad je riječ o spomenutoj tiskari u Urachu, onda to nije bio *znanstveni zavod* koji bi se, uz prevodenje, bavio *bibliotekarskim* umijećem! Takvu netočnost pisana *Povijest Hrvata* ne bi smjela dozvoliti. Isto tako začuđuje krajnje simplificirani prikaz djelatnosti uraško-hrvatskoga prevodilačkoga kruga u ediciji HAZU: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, svezak II. Srednji vijek i renesansa (XIII. – XVI. stoljeće, ur. Eduard Hercigonja, ŠK, Zagreb, 2000., 455.). Tako će u spomenutoj ediciji, iz pera Rafe Bogišića, europski, dakako i hrvatski čitatelj pročitati: „(...) Zbog nemogućnosti da slobodno djeluju u svojoj strogo katoličkoj domovini, izvan Hrvatske djelovali su i oni protestanti koji su, želeći proširiti protestantizam, pisali na narodnom jeziku.“ (Pitanje, na kojem, čijem jeziku?, A. J.). „Djelovali su u Njemačkoj, najviše u Urachu i Tübingenu. Tamo ih je pomagao barun Hans Ungnad Weissenhof (1493. – 1564.), bivši kapetan i zapovjednik hrvatske banske vojske, a vojvoda Krištof Wirttemberg darovao im je zamak Urach da u njemu instaliraju hrvatsku protestantsku tiskaru.“ Treba reći da ne odgovara istini naziv „Krištof Wirttemberg“, jer je ispravno vojvoda Krištof od Württemberga ili württemberški. Formulacija: „djelovali su najviše u Urachu i Tübingenu“ također ne odgovara istini, jer su neki od hrvatskih prevoditelja djelovali u Urachu, a neki u Ljubljani i Pazinu. Nije spomenuti vojvoda darovao njima „zamac Urach“ već je dvorac Amandenhof u Urachu od vojvode Krištofa dobio Ivan Ungnad. Spomenuti autor piše: „U Urachu su se okupili protestantski djelatnici i pisci iz Hrvatske i Slovenije i tu su u svega tri-četiri godine (1561. – 1564.) tiskali 26 knjiga. Radili su užurbano i s velikim oduševljenjem, na-

1994., priredio Alojz Jembrih.
 18 Vidi pretisak iz 1991., priredio Alojz Jembrih.
 19 Vidi pretisak iz 2007., priredio Alojz Jembrih.
 20 Vidi pretisak iz 2002., priredio Borislav Arapović.
 21 Vidi pretisak I. dio., priredio Alojz Jembrih 1993.
 22 Vidi pretisak iz 2005., priredili Alojz Jembrih i Stanko Jambrek.
 23 Vidi pretisak iz 1996., priredio Alojz Jembrih.
 24 Vidi prijepis Franje Fanceva objavljen u 214. knjizi Rada JAZU (1916.), str. 99. – 112.
 25 Vidi Bučar i Fancev, 1938.
 26 Vidi Bučar i Fancev, 1938:113-114.
 27 Vidi: Pelc, 1991:25-30.
 28 „Zu dem Meister Paul Feringer in Tübingen, der gelegentlich als Bleigieser für das Uracher Unternehmen arbeitete, gesellten

sich im Herbst 1561
Simon Auer und
Johann Hartwach,
um in Urach die
Einrichtung der
Druckerei zu fördern
und selbst auch als
Drucker tätig zu
sein“ (Zimmermann,
1932:44).
29 „Item ein
Crobatisch
Messbuch wölches
newlich zu Venedig
mit Latinischen
Buchstaben gedruckt
worden vor mir
muss haben und
ehe ich ein jedliches
wort in sonderheit
einer jeden
Translation auch
die Annotationes
Erasmi und andere
Commentaria
darüber besihe und
erwege wölcher
Translation ich
volgen soll mit
dem gehet vil
zeit“ (Sakrausky,
1989:100).
30 Vidi pretisak
Lekcionara 1495. s
predgovorom Josipa
Bratulića, *Književni
krug* Split, 1991.
31 „Erst in neueren
Zeit wurde ein
Fragment (das
erste Bändchen)

stojeći svojom novom doktrinom djelovati na obnovi crkve i vjere ne samo u hrvatskim, nego i u svim južnoslavenskim zemljama koje su se našle na udaru Turaka. Knjige su tiskali na sva tri pisma – glagoljicom, latinicom i ćirilicom – želeći i na taj način pokazati svoje široke namjere.“ Iz navedenoga čitatelj gotovo da ne saznaje ništa. Koji su to protestantski djelatnici i pisci bili iz Hrvatske i Slovenije? Zna se točno. Iz Slovenije bio je samo Primož Trubar neko vrijeme u Urachu koji je svoje knjige tiskao u Tübingenu. „Iako protestantski pokret u Hrvatskoj nije imao većeg odjeka, pothvat hrvatskih protestanata u Urachu zanimljiv je kao kulturni i literarni fenomen. Želeći proširiti pismenost, protestanti su htjeli ostvariti jedinstveni književni jezik za široke slavenske prostore, a željeli su time pomoći i u općoj narodnoj borbi i u otporu protiv turskoga prodora s istoka“, piše Bogišić u spomenutoj ediciji. Spomenuti autorov diskurs o djelatnosti hrvatskih protestantskih pisaca u Urachu odzvanja po svom sadržaju kao da je pisan u doba kad se nije smjelo isticati da su pisali hrvatskim narodnim jezikom, da im je u prvome planu bilo prevođenje Biblije na hrvatski jezik. Osim toga, pitanje se postavlja, za koje su „široke slavenske prostore protestanti htjeli ostvariti jedinstveni književni jezik“ (usp. Slodnjak, 1954:109-120; Bartolić, 1987:24-29)? Još tendencioznije i simplificiranije čitamo o hrvatskoj reformaciji u nepotpisanom članku *Reformacija i protureformacija* u knjizi za široku čitalačku publiku na koju se htjelo prosvjetiteljsko-marksistički djelovati, a knjiga nosi ambiciozni naslov: *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, ŠK, Zagreb, 1980., 536: „(...) U nas je reformacija zahvatila ponajviše svećenički stalež i pojedine plemiće“ (!) Takva paušalna izjava bliska je neistini! Ili, piše dalje: „Značajniji reformatorski pokušaj započela je skupina protestantizmu sklonih feudalaca i svećenika koji

su se u Tübingenu okupili oko Petra Pavla Vergerija ml., nekadašnjega koparskoga biskupa; on je davao poticaje istarskim glagoljašima, ponajviše Stjepanu Konzulu i Matiji Vlačiću Iliriku.“ Ova rečenica pokazuje kako je potrebna revizija takvih napisa, jer ne odgovara istini. Postavlja se pitanje, koliko se uopće danas mogu upotrebljavati edicije iz povijesti književnosti, kulture i sl., pisane u sustavu socijalističko-marxističkoga pogleda na svijet u bivšoj Jugoslaviji? No, nasreću imamo Hrvatski biografski leksikon koji je mnoge stereotipe oljuštio i postavio natuknice u prave koordinate provjerenih podataka.

Zbog svega toga, kad je u pitanju osnutak tiskare u Urachu, treba reći sljedeće. Primož Trubar je u Urachu boravio godinu dana, od siječnja 1561. do 9. lipnja 1561. i od 20. rujna 1561. do kraja svibnja 1562. Inače je boravio na župi u Kemptenu, Urachu, Lauffenu i Derendingenu (1567. – 1586.) nedaleko Uracha, te u Ljubljani u intervalu (1561. – 1565.) kao evangelički superintendent (Heigemann, 1908:76-77; Schnabel-Schüle, 1995:427-437). Kad su se u Tübingenu početkom siječnja 1561. sastali teolozi kojima se priključio i Ivan Ungnad, a Konzul je bio spriječen zbog bolesti, zaključili su da bi tiskara trebala nastaviti s radom te je financijsku brigu oko toga preuzeo Ungnad jer je potporu imao od vojvode Krištofa i Maksimilijana II. Tako je u siječnju 1561. „bil ustanovljen južnoslovanski biblijski zavod. Ungnad mu je postao lastnik in blagajnik, Trubar principal, Konzul prevajalec in korektor“ (Rupel, 1961/62:55). Treba reći i to da je kod Slovenaca bilo i onih koji su pisali da je to bio „čuvani hrvatski biblijski zavod“.¹² No, u njemačkim tekstovima koji govore o počecima spomenute uršake tiskare, pročitat ćemo: „*Uraški biblijski zavod* ili – kako ga je u svojim pismima nazivao njegov osnivač, vlasnik i prvi sponzor Hans Ungnad, nekadašnji guverner Štajerske – *sloven-*

der glagolitischen Ausgabe von Luthers *Kleinen Katechismus* aus dem Jahr 1561 mit einem Vorwort in deutscher Sprache von dem grafen Pavao Skalić (Scalichius) endect“ (Nazor, 2004:47).
32 „Der erste Bogen *Kleinen Katechismus* mit einem deutschen Vorwort, das Pavao Skalić (Scalichius) zugeschrieben wird, obgleich Primož Trubar der Unterzeichner ist“.
33 „Die ganze Bibel wird in einem Jahr fertig sein“ (v. Slavischer Bücherdruck, Universitätsarchiv Tübingen, sign. 8/3 (Bl. 281-282v)).
34 „Ich habe keine gewisse, sonderliche, eigene Sprache im Duetschen, sondern brauche der gemeinen deutschen Sprache“ (Hafner, 1971:368).
35 „Es ging also allen Sprachschöpfern der Reformationszeit, auch den kroatischen, nicht um eine neue

vereinheitlichte Verkehrssprache, sondern um eine Sprache, die allgemein verständlich sein musste, die dem täglichen Leben abgelauscht und lebendig war d. h. damals gesprochen wurde. Eine Sprache, die das Volk verstand, im Wortschatz und Satzbau. Sie sollte möglichst dem natürlichen Fluss der mündlichen Rede folgen. Alle Reformatoren waren bekanntlich Maister des gesprochenen Wortes, sie waren in erster Linie Prediger und dann erst Schriftsteller. Sie hörten was sie schrieben, das merkt man an ihrer Syntax, an ihrem Sprachrhythmus und an ihren rhythmischen Satzschlüssen. Und bei den glagolitisch schreibenden Protestanten galt es ausserdem, ihre Sprache der bisher gebrauchten aber unverständlichen

ska, hrvatska i ćirilćka tiskara (Windische, Chrabatische und Cirulische Trukhercy), postojao je od 1561. do 1565. godine. Zaćetnik i upravitelj poduzeća bio je slovenski reformator PrimoŹ Trubar. Njegovi najbliŹi suradnici (prevoditelji i korektori, osobito za tisak hrvatskih knjiga) bili su Stjepan Konzul i Antun Dalmatin, dvojica istarskih svećenika koji su – kao i Trubar i Ungnad – napustili domovinu zbog svoje vjere i pronašli utoćište u Württembergu. Vojvoda Krištof nije jamćio prognanicima samo zaštitu i pomoć, nego je takoder poticao njihov rad, tisak slovenskih i hrvatskih knjiga, kao sredstvo širenja evangelićke vjere (...)“.¹³ Slično će zapisati i Klaus Schreiner: „Štajerski guverner Hans Ungnad, barun od Sonnecka (1493.-1564.), koji je od 1561. do 1564. godine uzdržavao u württemberškome Urachu *slovensku, hrvatsku i ćirilćku tiskaru (Windische, Chrabatische und Cirulische Trukhercy)*, ušao je u anale austrijskog protestantizma kao *ljubitelj i promicatelj ćiste istine*. (...) Na samostanskom imanju St. Amandus u Urachu Ungnad je u suradnji s PrimoŹem Trubarom osnovao 1561. godine proslavljeni *juŹnoslavenski biblijski zavod* da bi, kako je obzna- nio, pribliŹio *Hrvatima i Slovencima ... na njihovu jeziku ... osnove kršćanskog nauka* utemeljene na Svetome pismu“.¹⁴ Nije suvišno navesti još jedan diskurs iz povijesti hrvatske knjiŹevnosti, a on glasi: „Prvo ime od kojega protestanti- zam u Banskoj Hrvatskoj uglavnom i poćinje ime je štajerskog baruna Hansa Ungnada (1493 – 1564), velikog Źupana varaŹdinskog i vrhovnog kapetana Hrvatsko-slavonske kra- jine. Ali inicijativa za izdavanje knjiga došla ipak od P. P. Vergerija ml. Njegovim je zauzimanjem, ćini se, i došlo do izdavanja *Razgovaranja* (1555), koje je samo po oznaci tiska- no ‘v Padove’. U to je vrijeme osnivać slovenske knjiŹevno- sti PrimoŹ Trubar (1508 – 1586) već djelovao u Njemaćkoj. On je u Tübingenu bio tiskao svoje prve spise. Nakon toga

Trubar objavljuje četiri knjige u suradnji s Vergerijem. Na inicijativu Vergerija 1557. počinje i Trubarova suradnja sa Stjepanom Konzulom koji je u Njemačkoj od 1552., a time se ostvaruje njihova zajednička zamisao o osnivanju centra za prevođenje protestantskih knjiga na hrvatski. Uz Ungnadovu obilnu pomoć podignuta je u Urachu kraj Tübingena tiskara (...)“ (Franičević, 1974:165).

S obzirom na tiskarsku produkciju spomenute tiskare u Urachu, bez pretjerivanja se može reći da je to bila najstarija hrvatska tiskara izvan Hrvatske u 16. stoljeću, koja je bila u funkciji od 1561. do 1565. U njoj je otisnuto više od 30 tisuća primjeraka knjiga (uključujući i latinička djela na talijanskom i slovenskom jeziku) u trima pismima: latinici, glagoljici i ćirilici, i to: 14 hrvatskih knjiga na glagoljici, osam na ćirilici i šest knjiga na latinici (Bučar, 1910; Vornđran, 1976:294-295). Zasluga i briga za hrvatske tiskane knjige pripada Stipanu Konzulu i Antunu Dalmatinu koji su izdavački projekt ostvarivali sa suradnicima, od kojih su neki bili mahom glagoljaši (Crnković, 1985:97-105), kao što su: Juraj Juričić iz Vinodola, Juraj Cvečić iz Pazina, Leonard Merčerić iz Cresa, Matija Živčić u Pazinu, Ivan Fabijanić iz Pazina, Frane Hlej (Klej) u Gradišću (Gračišću), Ivan Lame-lla iz Pazina, Vinko Verneković, Matija Pomazanić iz Berma (Istra) i drugi koji su pomagali kod korektura hrvatskih knjiga tiskanih glagoljicom, ćirilicom i latinicom u Urachu. Sve je to moglo biti ostvareno u tiskari i uz pomoć njemačkih slovoslagara. (Pelc, 1991). Usput rečeno, mislim da nije baš najsretnija formulacija u vezi s Antunom Dalmatinom u kojoj se kaže da je „God. 1561 – 66. u Ungnadovoj hrv. reformatorskoj knjižari u Urachu kraj Tübingena prevodio...“ (v. *Istarska enciklopedija*, 2005:21). Kao što znamo, Ungnad je bio vlasnik tiskare a ne knjižare. To su i danas, kao i u 16. stoljeću, dva različita pojma. Stoga je Dalmatin bio hrvatski

Sprache der vorreformatorischen Bibelübersetzungen gegenüberzustellen“ (Hafner, 1971:370; usp. Hankamer, 1965:51).

prevoditelj u Ungnadovoj tiskari, odnosno u *Ungnadovom biblijskom zavodu*, jer tu se i korigiralo, dogovaralo i planiralo o mogućem izdanju čitave Biblije, pa se s pravom onda može govoriti o *Ungnadovom biblijskom zavodu u Urachu*.

Višestruka vrijednost u znanstvenome obzorju

Danas kad se u povijesti hrvatske kulture nastoji vrednovati svaki segment koji je njezin integralni dio, onda se iz takva vrednovanja nikako ne smije izlučiti tiskarsko i knjižno blago hrvatsko-uraške tiskare u 16. stoljeću, koje svoje mjesto ima u (višestrukome) obzorju znanstvenoga interesa i to: 1. u povijesti reformacije kod Hrvata i u Europi; 2. u povijesti glagoljice; 3. u povijesti prijevoda Biblije na hrvatski jezik; 4. u povijesti hrvatskoga jezika; 5. u povijesti hrvatskoga leksika; 6. u povijesti tiskarstva u Hrvatskoj i Europi; 7. u povijesti književnosti u današnjih gradišćanskih Hrvata (Austrija); 8. u povijesti hrvatske književnosti iz razdoblja reformacije; 9. u povijesti iluminacije tiskane hrvatske knjige u 16. stoljeću; 10. u povijesti europskoga knjižarstva (Pelc, 1991.) Upravo iz tih razloga prišlo se izdanju glagoljičkoga pretiska *Novoga testamenta* (1562./63.) koji čitatelj ima u rukama, jer će i proučavateljima povijesti hrvatskoga jezika i leksika biti od velike koristi, pogotovo kad se zna da je to prvi, uopće, cjeloviti hrvatski prijevod NT. Stoga će mnogi bibliofili koji skupljaju prijevode *Biblij* na raznim jezicima svijeta, moći upotpuniti svoju dragocjenu kolekciju još jednim vrijednim hrvatskim prijevodom dijela Biblije, *Novim zavjetom*.¹⁵

Uza spomenuto valja odmah reći da je svaka naslovnica hrvatske tiskane knjige u Urachu važno svjedočanstvo o nazivu jezika na koji je knjiga prevedena. Kao što se to

